

KICHIK OSIYO TARIXSHUNOSLIGI.

Nasimova Shodiyabonu Nurali qizi.

Jizzax davlat pedagogika universiteti 1- kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Eshbekova Dilafruz.

Annotatsiya: *Maqolada Qadimgi Sharq tarixiga oid manbalar haqida o'rganishimizda, juda boy arxivga ega bo'lgan Xett davlatining davlatchiligi haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *Xattusa, T.Vinkler, Mikerdibay, Kushshar, Nesha, Zalpuva, Xattushash, Tabarna, Pankus, Annita, Xattusili I, Tuxkante.*

Abstract: *The article tells about the statehood of the Hittite, wich has a very rich archive, in our study of sources on the history of the Ancient East.*

Keywords: *Xattusa, T.Vinkler, Mikerdibay, Kushshar, Nesha, Zalpuva, Xattushash, Tabarna, Pankus, Annita, Xattusili I, Tuxkante, Tutxaliya IV,*

Аннотация: *В статье в рамках изучения источников по истории Древнего Востока рассматривается государственность Хеттского государства, имевшего очень богатый архив.*

Ключевые слова: *Хаттуса, Т. Винклер, Микердибай, Кушшар, Неша, Залпува, Хаттушаш, Табарна, Панкус, Аннита, Хаттусили I, Тухканте.*

Kirish.

Kichik Osiyo (Anatoliya) Osiyo va Yevropani bog'lovchi muhim tarixiy-hududiy makon bo'lib, qadim zamonlardan boshlab siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar chorrahasida joylashgan. Bu hududda shakllangan sivilizatsiyalar nafaqat mintaqaviy, balki jahon tarixiga ham katta ta'sir ko'rsatgan. Shu sababli Kichik Osiyo tarixini o'rganish masalasi tarixshunoslik fanida alohida ahamiyat kasb etadi. Tarixshunoslik nuqtayi nazaridan Kichik Osiyo tarixini tadqiq etish qadimgi yozma manbalar, arxeologik topilmalar va zamonaviy ilmiy tahlillar orqali amalga oshiriladi. Turli davrlarda yashab ijod qilgan tarixchilar ushbu hudud tarixiga turlicha yondashgan bo'lib, ularning asarlari bugungi kunda ilmiy tahlil uchun muhim manba hisoblanadi. Kichik Osiyo (Anatoliya) insoniyat tarixida muhim geosiyosiy va madaniy hududlardan biri hisoblanadi. U Osiyo va Yevropani bog'lovchi strategik makon bo'lib, qadimgi davrlardan boshlab turli sivilizatsiyalar, davlatlar va xalqlarning shakllanishi hamda rivojlanishida muhim rol o'ynagan. Aynan shu hududda xetlar, luviylar, frigiyaliklar, lidiyaliklar, yunon koloniyalari, keyinchalik Rim va Vizantiya imperiyalari, saljuqiylar hamda Usmoniylar davlati kabi yirik siyosiy tuzilmalar mavjud bo'lgan. Kichik Osiyo tarixini o'rganish masalasi tarixshunoslik fanida alohida o'rin egallaydi. Tarixshunoslik nafaqat tarixiy voqealarni yoritadi, balki ularning qanday manbalar asosida, qaysi davr olimlari tomonidan va qanday ilmiy

yondashuvlar bilan tadqiq etilganini ham tahlil qiladi. Kichik Osiyo tarixshunosligi qadimgi yunon mualliflari (Gerodot, Ksenofont, Strabon), rim tarixchilari (Tit Liviy, Pliniy), o'rta asr sharq va g'arb muarrixlari, shuningdek, zamonaviy yevropa va turk tarixchilari asarlarida keng yoritilgan. Mazkur maqolada Kichik Osiyo tarixining shakllanishi va rivojlanishini o'rganishda tarixshunoslikning ahamiyati, asosiy manbalari hamda ilmiy qarashlar evolyutsiyasi yoritiladi. Shuningdek, turli davrlarda Kichik Osiyo tarixiga berilgan baholar va ularning tarixiy haqiqatni ochib berishdagi o'rni tahlil qilinadi. Eng qadimgi davrlarda Kichik Osiyoning sharqiy qismida xett qabilalari istiqomat qilishgan. Janubiy Sharqda esa hurritlarga mansub aholi yashagan. Mil.avv II ming yillikda yarim orol g'arbida yunonlar, axoyaliklar, frigiyaliklar ko'chib kelishadi. Mil.avv II ming yillik boshlarida dastlab Kanesh, Bursada, Kussor, Nesa, Solpa va Xattusa shahar-davlatlari vujudga keladi. sinfiy jamiyatning rivojlanishida mil.avv XVIII asrlarda mavjud bo'lgan ossur savdo koloniyalari ham muhim o'rin egallaydi. Dastlabki shahar davlatlarni birlashtirish Kussor hokimi Pitxan boshlab beradi va uning ishlarini davom ettirgan o'g'li Annita barcha Xett shaharlarini birlashtirib Mil.avv XVIII-XVI asrlarda mavjud bo'lgan Xett podsholigiga asos soyladi. Xett davlati tarixi haqida malumotlarga yuzlanadigan bo'lsak, 1876 –yilda xett yeroglif yozuvi topilgan, nemis ossurologi T.Vinkler va turk arxeologi Mikerdibay tomonidan xettlarning poytaxti (hozirgi Bug'ozqoya yaqinidagi joy, Anqara yaqinida) Xattusa qazib chiqarilgan. Eng qadimgi xett davlatlarining boshlang'och formalari bo'lgan qabila ittifoqlari asta-sekinlik bilan vujudga kelgan. Ularning markazlari Kushshar, Nesa, Zalpuva va Xattushda bo'lgan. Bu qabila ittifoqlari Kichik Osiyoning Sharqiy qismida hukmronlik qilish uchun o'zaro urush olib borishgan. XIX asrda dastlabki Xett davlatlaridan biri vujudga kelgan. Kichik Osiyo — Osiyo qit'asining g'arbiy qismida joylashgan bo'lib, hozirgi Turkiya hududining katta qismini o'z ichiga oladi. Uning qulay geografik joylashuvi savdo yo'llarining rivojlanishiga, xalqlar va madaniyatlarning o'zaro aloqasiga zamin yaratgan. Shu sababli bu hudud tarix davomida ko'plab davlatlar e'tibor markazida bo'lgan. Qadimgi davr tarixshunosligida Kichik Osiyo asosan mifologik va voqeyiy tasvirlar orqali yoritilgan. Xett mixxat yozuvlari, arxeologik topilmalar hamda diniy matnlar mintaqa tarixini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Bu davr manbalarida siyosiy voqealar, urushlar va hukmdorlar faoliyati asosiy o'rinni egallaydi. Antik yunon va rim tarixchilari Kichik Osiyo tarixini ilmiy asosda yoritishga harakat qilganlar. Gerodot, Strabon, Ksenofont kabi mualliflar bu hududning siyosiy hayoti, aholisi va madaniyati haqida qimmatli ma'lumotlar qoldirgan. Ularning asarlari keyingi tarixshunoslik tadqiqotlari uchun asos bo'lib xizmat qilgan. O'rta asrlarda Kichik Osiyo tarixiga asosan Vizantiya va islom tarixchilari e'tibor qaratgan. Bu davr manbalarida saljuqiylar va Usmoniylar davlatining shakllanishi, diniy va siyosiy jarayonlar keng yoritilgan. Sharq muarrixlari voqealarni ko'proq siyosiy va diniy nuqtayi nazardan baholaganlar. Zamonaviy tarixshunoslikda Kichik Osiyo tarixi kompleks ilmiy usullar

asosida o'rganilmoqda. Arxeologiya, etnografiya, tarixiy geografiya va manbashunoslik fanlari yordamida hududning qadimgi va o'rta asrlar tarixi yanada chuqur tahlil qilinmoqda. Bu yondashuvlar tarixiy haqiqatni aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Eng qadimgi xett yozuvlaridan birida, ya'ni Kushshar shahrida hokimlik qilgan xett-nesit podshosi Putxanning o'g'li Anyttaning yozuvida uning qushni xett qabilalari bilan qilgan urishlari tasvirlangan. Anitta uzoq va qattiq kurashtan so'ng qushni qabilalardi engan. Xattushash shaxrining potshosi Piyusht va uning ittifoqchilari ustidan tantanali suratda g'alaba qozongan. Xattushash va Zalpuva shaxarlarini bosib olib vayron qilgan. Manbaqlardan malum bo'lgan eng qadimgi Xett davlati ana shu tariqa vujutga kelgan, bu davlatning poytaxti Nesha shaxri bo'lgan. Eramizdan avvalgi XVII asrda Xett davlati yanada kuchayadi. Qappadokiyadagi bir qancha oblastlari, jumladan, Tavr yaqinidagi unimdorvodiyalar uziga bo'ysindirilgan xett potsholaridan biri Tabarna (eramizdan avvalgi 1640 yillarga yaqin) o'zini "ulug' potsho" deb atagan va o'z davlatini Bobil potsholigi bilan teng deb hisoblagan. Qadimgi Xett davlatida urugjamo qoldiqlari hali kuchli bolgan. Xett podsholari oz hokimiyatlarini xalq kengashlariga tayanib amalga oshirganlar. Qurol kotarishga qobiliyatli bolgan barcha erkaklar podsho chiqaradigan «pankus» deb ataladigan yigilishga muntazam ishtirok etganlar. Zodagonlar davlat boshqaruvida faol qatnashib, ozlarining kuchli tayanchi bolgan zodagonlar kengashi (Tuliya) orqali xalq yiginiga boshchilik qilganlar. Zodagonlardan tashqari, davlat boshqaruvida podsho oilasi: aka-ukalari va boshqa qarindoshlari muhim rol oynaganlar. Qadimgi Xett ananasiga kora, podshoning vorisi podsho oilasidan tanlangan. Kopincha voris tanlashda podshoning jiyanlari, uning opasingillarining ogillariga imtiyoz berilgan. Odatga kora, davlatni ikki hukmdor: podsho va malika boshqargan. Agar podsho vafot etsa, malika oz unvonini yangi podsho hukmronligi davrida ham saqlab qolgan. Yangi podshoning rafiqasi malika bolish uchun, sobiq podshoning bevasi-malikaning olimini kutib turgan. Anita vafotidan keyin, er. avv. XVII asr oxirida boshqa Xett urugi hokimiyat tepasiga keladi. Xett davlati asoschilarining birlashtiruvchi siyosatini istilochi va islohotchi podsho Labarna (yoki Tabarna, er. vv. 1675-1650 yillar atrofida boshqargan) tugallaydi. U istilochilik yurishlarini davom ettirib, Tavr tog tizmasining shimoliy qismini egallaydi va Shimoliy Qora dengizga chiqadi. Xett davlati chegaralarini dengizdan-dengizgacha kengaytirdi. Uning ichki va tashqi siyosatidan kuchli tasirlangan va tan bergan keyingi vorislari Labarna va uning rafiqasi Tavannanna nomlarini ozlariga unvon sifatida qabul qildilar. Labarna mavjud Xett ananalariga zid ravishda ogli Xattusilini oz vorisi deb elon qiladi. Xattusili I (er. avv. 1650-1625-yillar atrofida) poytaxtni xettlarning sobiq bosh markazi Xattusiga ko'chiradi (Shu voqeadan keyin, davlat rasmiy ravishda Xatti zamonaviy fanda Xett deb atala boshlanadi). Uning vorisi Mursili I (er. avv. 1625-1590 yillar atrofida) davrida Xett podsholigida markazlashuv kuchayadi. U

Mesopotamiyadan Finikiyaga boradigan yoldagi asosiy savdo markazi bolgan Shimoliy Suriyadagi Xalpa shahrini bosib oladi. Mursili I er. avv. 1595-yilda uzoq Bobilga yurish qilib, Xammurapi sulolasini tugatadi. Ammo mamlakat ichida keskin vaziyat vujudga keladi. Saroy fitnachilari podsho hokimiyatini kuchayishini istamay, taxt vorisligiga kopgina davogarlari bolishiga imkoniyat beradigan ananalarni saqlab qolishga urinadilar. Oqibatda Mursili I saroy fitnasi qurboni boladi. Xett hukmron tabaqalari ichida ozaro kelishmovchiliklar boshlanadi.

MUHOKAMA

Ozaro kelishmovchiliklarga Telepin I (er. avv. 1530-1500 yillar atrofida) chek qoyadi. Uning davrida faqat podshoning ogli taxtga chiqish huquqiga ega boladi. Agar podshoning ogillari bolmasa, uning singlisining ogli va eng songgida podshoning kuyovlari taxtga davogar bolish qoidasi ornatiladi. Taxt vorisligining bunday tartibi qat'iy bolib, zodagonlar kengashi «pankus»ning taxt vorisligi masalasidagi rolini tugatdi. Ammo qolgan masalalarda «pankus» oz huquqini saqlab qoladi. Pankusning yuqori pogonasi bolgan «tuliya» hal qiluvchi rol oynaydi. Tuliyaning ruxsatisiz podsho uning biror-bir azosi bolgan zodagonni qatl qila olmas edi. Agarda tuliyaning ruxsati bilan uning biror azosiga podsho tomonidan olim jazosi berilgan taqdirda ham podsho aybdorning oilasini taqib ostiga olish va mol-mulkini musodara qilish huquqidan mahrum edi. Tadqiqotchilar, bu davrni (er. avv. XVIII- er. avv. XVI asrlar) qadimgi Xett podsholigi davri deb hisoblaydilar.

NATIJA

Telepin va uning ogli hukmronligidan song, Xett davlatining tushkunlik davri boshlanadi. Bu davr O'rta Xett podsholigi davri (er. avv. XV asr) deb nom oladi. Bu davrda Xett podsholigining ahvoli yana ogirlashadi. Bir asr davomida Xett davlati va jamiyati goyoki tushkunlikni boshdan kechiradi. Er. avv. XIV asr boshlarida Old Osiyoda Misr, kassitlar Bobili va Mitanni davlatlari zaiflashib, xalqaro munosabatlarda Xett davlatining kuchayishi uchun qulay shart-sharoit tugiladi. Er. avv. 1450-yillar atrofida kelib chiqishi xurrit bolgan omadli amaldor taxtni egallab, yangi Xett sulolasiga asos soladi. Yangi sulola podsholari qadimgi Xett buyuk davlatchiligi goyalarini qaytarishga davo qilib, harbiy-byurokratik monarxiyani tashkil qiladilar. Podsho ilohiylashtirilgan mutloq hukmdorga aylanadi va oziga voris tayinlaydi (Bu voris alohida Tuxkante lavozimiga aylanib, bu vazifadagi kishini zarur bolganda almashtirish mumkin edi). Endilikda saroy tontarishlari isyonga aylanib ketmaydi. Shu vaqtdan boshlab podsho alohida samoviy ilohiylik egasi hisoblanib, quyoshim deb uluglandi. Xett podsholari ichida eng taniqli diplomat, uzoqni kora oladigan siyosatchi, mohir sarkarda Suppilium I (er. avv. 1380-1335-yillar atrofida) davlatning harbiy qudratini oshiradi. U yengil, tez yuradigan jang aravalari bilan qoshinni taminlaydi. Xett shaharlari, ayniqsa, poytaxt Xattusining mudofaa inshootlari mustahkamlanadi. Suppilium I Sharqiy Ortayer dengizi qirgogi mayda davlatchalarini va Mitanni davlatini oziga boysundiradi. Mitanniga tegishli Suriya viloyatlarini va

shaharlarini bosib oladi. Suppilium I oz kuyovini Mitanni taxtiga otqazdi. U Suriyada markazi Karxemish va Xalpa bolgan xetlarga qaram davlatlarga asos solib, bu davlatlarni hukmdori qilib oz ogillarini tayinlaydi. Bobil va Axey (Miken Yunonistoni) davlatlari Suppilium bilan dostlik aloqalarini ornatishga majbur boladi. Uning vorisi Mursili II (er. avv. 1335-1305 yillar atrofida) otasining davlatini tola hajmda saqlab qoladi, lekin qaram hududlardagi isyonlar, qozgolonlar va boshqa qudratli davlatlarning mamlakat hududiga tazyiqiga qarshi toxtovsiz urushlar olib borishga majbur boladi. Mursili II Kichik Osiyodagi Janubiy Frigiya va Lidiya, Milavan (Milet) hokimlarini boysundiradi. U ananaviy raqib Arsava podsholigiga (Kichik Osiyo) qarshi golibona yurish qilib, Egey dengizi qirgogigacha chiqadi. Ammo Mursili II podsholigining songgi yillarida Misr XIX sulola davrida yanada kuchayadi va Sharqiy Ortayer dengizi qirgogi uchun Xett davlati bilan yana raqobat boshlaydi. Er. avv. 1286 yilda Kades shahri yonida har ikki tomon uchun hal qiluvchi janglardan biri bolib otadi. Jangda Misr qoshinlari yengiladi. Shunga qaramasdan Misr firavni, istedodli sarkarda Ramzes II yana urushga tayyorlanib, xetlarni Falastin, Finikiya va Suriyaning katta qismidan siqib chiqaradi. Oxir-oqibatda Misr va Xett davlati er. avv. 1280 yilda tinchlik shartnomasini imzolaydilar. Shartnoma boyicha Suriyaning bir qismi, Shimoliy Finikiya Xett davlati tasiri ostida qoladi. Har ikki davlat ortasida savdo aloqalari kuchayadi. Endilikda Xattusili III kuchayib borayotgan Osuriyaning harbiy tazyiqiga qarshi Bobil bilan ittifoq tuzishga harakat qiladi, lekin Osuriyani Yuqori Mesopotamiyadan siqib chiqara olmaydi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Kichik Osiyo tarixshunosligi insoniyat tarixini chuqurroq anglashda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Ushbu hududning tarixini o'rganish orqali Sharq va G'arb sivilizatsiyalari o'rtasidagi o'zaro ta'sir, madaniy almashinuv va siyosiy jarayonlar yaxshiroq tushuniladi. Tarixshunoslik tadqiqotlari Kichik Osiyoning turli davrlardagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy rivojlanish bosqichlarini ilmiy asosda yoritib beradi. Qadimgi mualliflar asarlari ko'proq voqeiy tasvirga asoslangan bo'lsa, zamonaviy tarixshunoslik arxeologik topilmalar, epigrafik manbalar va qiyosiy tahlil usullaridan foydalangan holda masalaga yanada obyektiv yondashadi. Bu esa Kichik Osiyo tarixini biryoqlama emas, balki kompleks tarzda o'rganish imkonini beradi. Shu bois, Kichik Osiyo tarixshunosligini tadqiq etish nafaqat mintaqa tarixini bilish, balki jahon tarixidagi muhim jarayonlarni anglashda ham katta ahamiyat kasb etadi. Kelajakda yangi manbalar va ilmiy yondashuvlar asosida olib boriladigan tadqiqotlar ushbu hudud tarixini yanada boyitishi shubhasizdir. Xett davlati kuchli qoshinga ega bo'lgan Osuriya tazyiqini qiyinchilik bilan qaytaradi. Songgi Xett podsholari Tutxaliya IV va uning ikki ogli davrida axeylar, Bolqondan kelgan frigiyaliklarni Kichik Osiyoning garbida hujumini zorga qaytaradilar. Axeylar tor-mor qilinganidan keyin, Kichik Osiyo garbidagi Ilion shahri bosib olinadi. Songgi Xett podshosi Suppilium II Kipr orolini yana qayta bosib oladi.

Er. avv. XII asr oxirida Egey dengizi qirgoqlari va orollarining etnik jihatdan olaquroq «dengiz xalqlari» Xett davlatini tor-mor qildilar (er. avv. 1190-yillar). Shunday qilib, yangi Xett davlati tarix sahnasidan abadiy tushib ketdi. Markazlari Karxemish va Melida bolgan so`nggi Xett podsholiklari qoldiqlari er. avv. VIII asr oxirlarida Osuriya tomonidan tugatildi.

REFERENCES

1. Rajabov R. Qadimgi dunyo tarixi. Toshkent-2009.
2. Kabirov A. Qadimgi sharq tarixi. Toshkent-2018.
3. Omonov, A. O. O., & Haydarov, S. A. (2021). TARIX FANINI O'RGANISHDA FRIGIYA PODSHOLIGINING O'RNI VA AHAMIYATI. Scientific progress, 1(5).
4. Turg'Unboyeva, M., & Haydarov, S. A. (2021). TARIX FANINI O'QITISHDA "O'TTIZ YILLIK URUSH" NING AHAMIYATI. Scientific progress, 1(5).
5. Ashirova, N. X. Q., & Haydarov, S. A. (2021). TARIX FANINI O'RGANISHDA QADIMGI HINDISTON MADANIYATINING O'RNI VA AHAMIYATI. Scientific progress, 1(5).
6. Yoriqulov, A. S. O. G. L., & Haydarov, S. A. (2021). TARIX FANINI O'QITISHDA HIND SIVILIZATSIYASI O'RNI. Scientific progress, 1(5).
7. Rahimberdiyev, A. E. O. G. L., & Haydarov, S. A. (2021). TARIX FANINI O'RGANISHDA ELAM DAVLATCHILIGINING O'RNI VA AHAMIYATI. Scientific progress, 1(5).
8. Nomozov, M. M. O., & Haydarov, S. A. (2021). OZBEKISTON RESPUBLIKASIDA TA'LIM SOHASIDAGI ISLOHOTLAR. Scientific progress, 1(5).
9. Fayziyeva, Y. I. Q., & Haydarov, S. A. (2021). TARIX FANINI O'QITISHDA SURIYA VA FINIKIYA PODSHOLIGI O'RGANILISHI. Scientific progress, 1(5).
10. Haydarov, S. A. (2021). TARIX FANINI O'RGANISHDA FRANKLAR DAVLATI O'RNI VA AHAMIYATI. Scientific progress, 1(5).

